

U devetom poglavlju pod nazivom *Tragedija Drugog svjetskog rata* (267.-312.), autor ocjenjuje okolnosti pod kojima je osnovana Nezavisna Država Hrvatska, njezin razvoj i njezinu propast, završno s tragedijom na Bleiburgu 1945. godine. Prostor koji je I. Goldstein posvetio Holokaustu ispunjen je vrlo preciznim podacima o stradalima u hrvatskim koncentracijskim logorima Jasenovcu, Staroj Gradiški, Koprivnici i Pagu. Navodi kako je većina hrvatskog naroda bila oduševljena kada su u travnju u Zagreb ušle ustaše, ali da se isti taj narod razočarao u taj režim, prvenstveno zbog počinjenih zločina. Stoga taj isti narod nakon 22. lipnja 1941. sve više pristupa partizanskim redovima. Autor taj masovni odlazak Hrvata, posebice intelektualaca, u partizane smatra spasonosnim za daljnju sudbinu Hrvatske, jer se Hrvatska time svrstala uz antifašistički svijet, a time se ublažio i srpski element koji je dijelom u antifašističkoj borbi imao planove na štetu Hrvatske.

U desetom poglavlju naslovljenom *Socijalistička Jugoslavija* (313.-370.), autor se osvrće na razdoblje od 1945. do 1990. Na vrlo je jednostavan način dočarao način života u Jugoslaviji, analizirajući gotovo sve njegove aspekte. Dao je vrlo pregledan sažetak unutarnje i vanjske političke situacije osvrnuvši se na sve važnije događaje od suđenja "klasnim neprijateljima" po završetku rata, preko rezolucije Informbiroa 1948. godine i zahlađenja odnosa s Rusijom, Hrvatskog proljeća 1971. godine i, konačno, s prikazom hegemonističke politike Slobodana Miloševića krajem osamdesetih. Autor je također prikazao brojna hrvatska kulturna ostvarenja u Jugoslaviji, posebno na polju filmske umjetnosti.

U jedanaestom poglavlju nazvanom *Od višestranačja, rata i samostalnosti* (371.-448.), autor opisuje sredstva i okolnosti propasti Jugoslavije i izlazak Hrvatske iz te tvorevine. Također spominje i rastući problem netrpeljivosti između većinskih Hrvata i manjinskih Srba te opisuje pojedine narodne i stranačke lidere, kao osobe koje su obilježile protekle sukobe u bivšoj Jugoslaviji. Daje i vrlo precizan opis ratnih operacija, najprije u Hrvatskoj, a zatim i u Bosni i Hercegovini. Prikazao je i razvoj hrvatske države na gospodarskom i vanjskopolitičkom planu od samostalnosti do 2003. godine.

Knjiga Ive Goldsteina, profesora na katedri novovjekovne povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, vrlo je precizna sinteza hrvatske povijesti vješto sažeta na relativno mali broj stranica. Zbog vrste sadržaja i načina pisanja namijenjena je široj publici, no zbog visoke kvalitete može služiti i kao priručna knjiga učenicima i studentima povijesti. Naravno, knjiga će zasigurno izazvati velike polemike unutar historiografije zbog novih autorovih tumačenja pojedinih isječaka iz hrvatske povijesti. Posebno se to odnosi na ranosrednjovjekovnu i modernu hrvatsku povijest (razdoblje Drugoga svjetskog rata i Domovinski rat).

Goran Budeč

O gospodarima i podanicima u djelima M. L. Busha. U povodu knjige *Servitude in Modern Times*. (Polity Press, Cambridge, 2000., XII + 292 str.)

Ova knjiga M. L. Busha, tiskana u uglednoj biblioteci *Polity Press, Themes in History*, još je jedan u nizu monografskih doprinosa tog povjesničara ranonovovjekovnim i novovjekovnim socijalnohistorijskim temama, nastalim u više od četvrt stoljeća istraživačkog rada. Riječ je o doprinosu koji otvara mogućnost govoriti i o ovoj knjizi i o Bushovu ukupnu opusu.

Michael Laccohee Bush, inače profesor povijesti (*Research Professor*) na Odsjeku za povijest i ekonomsku povijest Sveučilišta u Manchesteru (*Department of History and Economic History of the Manchester Metropolitan University*), godinama se bavi komparativnim studijama pravne stratifikacije društva, posebice fenomenima kmetstva i ropstva te elitnim, plemićkim slojevima društva.

va, uglavnom u Europi, ali i drugdje u svijetu. Komparativistički su mu utemeljena i najstarija istraživanja, inače usmjerena na proučavanje elitnih struktura ranonovovjekovnog engleskog, a potom i europskog društva.¹

Tako u vrlo zapaženoj monografiji *Noble privilege*, objavljenoj 1983. godine tiskom *Manchester University Pressa*,² komparativno istražuje europski prostor od Engleske do Rusije u ranom novom vijeku - s referencama i na ranija i kasnija razdoblja - interpretirajući kako se u dugom vremenskom trajanju formiraju prava i privilegiji vladajućih slojeva i ingerencije ranonovovjekovnih europskih država. On već tada oblikuje i danas prepoznatljiv stil izlaganja svojih spoznaja, redovito utemeljen u istodobnom korištenju obilne sekundarne literature i arhivskoga gradiva. Ta knjiga bavi se ponajprije plemićkim privilegijima uopće, tj. njihovim karakterom u pravnom smislu riječi (dakle, antičkim izvorima plemićkih privilegija, viteškim pravima, pravima vladara i zemljoposjednika te pravima i razvojem države do ukidanja staleškog društva), nakon toga poreznim privilegijima plemstva, dalje sudskim i seniorskim povlasticama i izuzećima, pravima političke participacije, počasnim privilegijima, detaljno raščlanjenim pravima temeljenim na seniorskom statusu i na kraju privilegijima koji proistječu iz zemljoposjedničkih prava. Svaka istovrsna skupina privilegija dodatno je raslojena s raznih stajališta prema kojima se praktično ostvarivala. Recimo, u poglavlju o poreznim privilegijima razmatraju se pitanja izuzeća od plaćanja poreza, privatno oporezivanje koje razrezuje samo plemstvo, ostali porezni privilegiji, nadalje, izvori izuzeća od plaćanja poreza, trajanje i ukidanje fiskalnih privilegija, važnost tih privilegija za plemstvo i njihovi ekonomski učinci u širem smislu. Analogno su u svakom poglavlju elaborirane geneza određenih skupina privilegija, njihovi izvori te važnost u određenoj povijesnoj situaciji za određenu skupinu plemstva.

Izbjegavajući deskriptivno individualiziranje plemića, odnosno istražujući plemstvo kao klasu ili stalež (*class* ili *order*), Bush uvijek nastoji sistematizirati regionalne sličnosti/razlike u poimanju, a zatim i oblikovanju i realizaciji privilegija te objasniti povijesne izvore sličnosti/razlika. Tako stvara sliku ranonovovjekovnog plemstva kao staleža europski prepoznatljiva po pravno privilegiranom položaju u odnosu spram drugih staleža. Pritom je riječ o vrlo raznorodnu, raslojenom staležu u konkretnom ostvarivanju prava/privilegija. Na višoj razini generalizacije Bushu je moguće uočiti strukturalne sličnosti pojedinih teritorijalnih skupina plemstva ovisno o njihovu političkom statusu. S otkrićem izvaneuropskog svijeta te s osmanskim osvajanjima na europskom jugoistoku, nastaju nove strukturalne konstelacije ili se potenciraju postojeće.

¹ Osim knjiga *Noble Privilege* i *Rich Noble, Poor Noble* koje ću ukratko analizirati u tekstu, Bush je objavio još nekoliko zapaženih knjiga i radova na ranonovovjekovne teme. Istraživanja povijesti Engleske u doba Tudora rezultirala su 1975. godine objavljivanjem knjige *The Government Policy of Protector Somerset*. Godine 1996. objavio je *The Pilgrimage of grace; a study of the Rebel Armies of October 1536*, a 1999. godine i *The Defeat of the Pilgrimage of Grace: a study of the Postpardon Revolts of December 1536 to March 1537 and their Effect*. Knjiga *The English Aristocracy*, objavljena 1994. godine tematizira socijalnu stratifikaciju engleskog društva i nastavak je njegovih studija o europskom plemstvu. Godine 1998. objavio je i kritičko izdanje pamfleta Richarda Carlile-a *What is Love?: Richard Carlile's Philosophy of Sex*, popraćeno njegovim uvodom, a 1999. godine napisao je uvod i uredio reprint Holbachova *System of Nature* (1770.). Nadalje, uredio je knjige *Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification* i *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage* (1996.) čime je znatno proširio obzore svojega dugogodišnjeg izravnog istraživačkog bavljenja problemima društvena raslojavanja u ranom novom vijeku i priredio temelje za knjigu *Servitude in Modern Times* (2000.). Trenutačno radi na još nekoliko knjiga.

² Knjige koje ću podrobnije analizirati u ovom radu su: Michael L. Bush, *Noble Privilege*, Manchester, 1983., 294 str.; Michael L. Bush, *Rich Noble, Poor Noble*, Manchester, 1988., 234 str. Obje monografije opremljene su bilješkama, bogatom bibliografijom i sveobuhvatnim indeksom.

Druga njegova monografija *Rich Noble, Poor Noble*, objavljena 1988./1989. godine kod istog izdavača, izvršno upotpunjava prethodnu koja se bavila razradama pravnih aspekata plemićkog statusa. Podrobnije razmatra razne socijalne aspekte realizacije plemićkog statusa u Europi, s težištem na samom plemićkom staležu. Tako u središte njegova interesa dolazi unutrašnja heterogenost plemstva. On detaljno osporava predodžbe o plemstvu kao "zatvorenu" i homogenu staležu, naglašavajući da je ono posvuda i horizontalno i vertikalno rasloženo na niz načina. Osim toga, komparativno razmatra demografske udjele plemstva u stanovništvu različitih dijelova Europe, demografske aspekte njegovih unutrašnjih raslojavanja itd. Pozornost posvećuje formalnom rangiranju plemstva, neformalnim razlikama, ali i iskazivanju plemićke kohezije te nasuprot tome konflikata unutar plemstva. Nadalje, u poglavlju o promjenljivosti plemićkog položaja razrađeni su načini stjecanja plemićkog statusa, denobilitacija, izumiranje plemićkih obitelji i prenošenje plemićkih prava s jednih obitelji na druge. Uključeno je i poglavlje o plemićkoj etici, o staleškom ponašanju i moći/bogatstvu plemićkih obitelji, plemićkim idealima te dopuštenim i nedopuštenim djelatnostima u raznim plemićkim slojevima. Na kraju, s obzirom na rast gradova i umnožavanje birokratskog plemstva u ranomu novom vijeku, Bush umjesno uvodi diferencijaciju plemstva prema ruralnim i urbanim ambijentima.

Ta monografija izvršno se uklapa u onodobne rasprave u svjetskoj historiografiji o socijalnoj mobilnosti i/ili postojanosti plemićkog sloja, koje dijelom traju i danas.³ Bush anticipira neke teme u tim raspravama, a na nizu konkretnih primjera istraživački varira regionalne razlike u društvenoj mobilnosti plemstva.

Definirajući plemićki privilegij kao "pravo sankcionirano običajem ili zakonom, ograničeno na specifične društvene skupine i prenosivo s jedne generacije na drugu,"⁴ Bush istodobno uvodi jasna načela razlikovanja plemstva spram drugih društvenih staleža, ali i klasificiranja privilegija unutar samog staleža. Drugo, na taj način njemu je moguće identificirati i korporativne, a posebno regionalne povlastice plemstva, neovisno o razlikama unutar plemićkog staleža.⁵ Treće, on uspijeva naznačiti problematiku stalne i složene interakcije moći i privilegija plemstva u različitim konkretnim povijesnim situacijama u Europi. Četvrto, upušta se u detaljno istraživanje načina plemićkog života u Europi, ističući ponajviše fenomene njegove mobilnosti, uključujući razne aspekte plemićke etike i obrazaca ponašanja. Njegova analiza izvršno korespondira s ranijim komparativističkim radovima na teme političke organizacije plemstva i država u ranomu novom vijeku,

³ Winfried Schulze (ur.), *Ständische Gesellschaft und Soziale Mobilität*, München, 1988.; Rudolf Endres, *Adel in der Frühen Neuzeit*, München, 1993. (pod II. Grundprobleme und Tendenzen der Forschung). Slične rasprave dijelom su polemika i s klasičnom studijom Lawrencea Stonea *The Crisis of the Aristocracy*. Temeljna Stoneova teza je da je u razdoblju 16. i 17. stoljeća aristokracija prolazila kroz krizu uvjetovanu sve brojnijim uključivanjem raznih pridošlica i novopečenih bogataša u plemićki stalež. Prema tim novijim raspravama vidimo da je zapravo riječ o procesu koji je imanentan staleškom raslojavanju i obnavljanju plemićkog staleža u Europi te da tu zapravo ne može biti govora o nekoj stvarnoj krizi.

⁴ Bush, *Noble Privilege*, str. VIII.

⁵ Na primjer, Bush najprije općenito definira vrste privilegija: "The privileges of nobility were held corporately or non-corporately. In other words, they were imparted either by noble status or by landed, titular and lineal qualifications. The former conferred privilege upon every member of the nobility; the latter, upon a part of it. The prevalence of non-corporate privileges meant that a huge amount of noble privilege was unavailable to large sections of the nobility. The privileges were either seigneurial or noble. Seigneurial rights bestowed upon nobles the authority of rulers (*dominium*); noble privileges awarded them the rights of subjects (*libertas*).", a zatim ih poimence nabraja. Bush, *Noble Privilege*, str. 2.

posebno onima Otta Hintzea,⁶ ali i kasnijima Volkera Pressa, Sergija Vilfana, Laszla Makkaia, itd. Bush u predgovoru svoje druge monografije najavljuje i treću, do sada neostvarenu, pod naslovom *Noble Power*, koja bi se komparativistički trebala baviti odnosom plemstva i države te plemstva i "običnih ljudi".

Bush, svjestan uvjetnosti bilo kakvih generalizacija europskih prilika, svoja uopćavanja uvijek potkrepljuje nizom raznorodnih konkretnih primjera na kojima, uostalom, i počiva izlaganje. Taj način izvođenja nije bez manjkavosti. Egzemplificirajući svoje izlaganje "preskakivanjem" iz jedne regije u drugu, korigirajući na taj način interpretacijsku matricu promjena određenoga fenomena, on ne uspijeva uvijek održati koherentnost problemske cjeline u prostorno/vremenskim određenjima. Dakle, njegovim pristupom ne može se osigurati "leksikografski" pregled fenomena kojima se bavi, čitave su regije historiografski slabije obrađene, osobito one za koje nema dovoljno literature na svjetskim jezicima. U takvim je slučajevima ponekad isuviše površnosti. Među potonje moguće je uvrstiti primjere iz Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva. Iako za njega nedostaju temeljne studije, a vrlo je malo i kvantitativnih istraživanja, kojima se Bush često koristi, nije moguće prihvatiti njegovo generalno uključivanje hrvatskih tema u ugarske. On se mediteranskim plemstvom općenito manje bavi te tako istraživački zanimljivog dalmatinskoga patricijata, plemstva vrlo specifične geneze, u njega uopće nema.

Međutim, on uspijeva u onome što je za njegov pristup najvažnije – a što i jest njegov cilj – tj. konceptualizirati svoje shvaćanje povijesti plemstva, strukturirati istraživačke teme, postaviti probleme i ponuditi vlastiti model interpretacije. Jasnim definiranjem ključnih pojmova, terminološkom dosljednošću, utemeljenim tipologiziranjem cijelog spektra fenomena plemićke opstojnosti te njihovom relativno dosljedno izvedenom sustavnom komparativnom analizom, a time i pružanjem uvida u općeeuropsku situaciju, te su dvije knjige danas gotovo nezaobilazne i za svakog istraživača hrvatske ranonovovjekovne povijesti. One nas suočavaju s nužnošću izvođenja niza temeljnih istraživanja iz povijesti hrvatskog plemstva, i to tako da uvijek otvaraju mogućnosti komparacija u europskom kontekstu (npr. sa stajališta demografske strukture plemstva, raslojavanja unutar plemićkog staleža, socijalne mobilnosti, strukture plemićkih posjeda, promjena plemićkih znanja i zanimanja itd.). Korištenjem Busheva pristupa i njegovih modela brojna temeljna pitanja hrvatskog novovjekovlja bilo bi moguće mnogo suptilnije istraživati i prepoznati u širim, europskim kontekstima.

Sljedećih će se godina Bush početi sve sustavnije baviti poviješću podložničkih slojeva. Tako godine 1996. uređuje i objelodanjuje knjigu *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage* (Addison-Wesley, 1996.). Riječ je o zborniku koji izravno prethodi knjizi koja je povod za pisanje ovog teksta. U njemu su sakupljeni tekstovi s međunarodne znanstvene konferencije održane 1994. godine u Manchesteru. Knjiga *Servitude in Modern Times*, objavljena prije nepunih godinu i pol, dakle, rezultat je višegodišnjeg Bushova bavljenja i onim drugim, podložničkim dijelom društva.

⁶ Otto Hintze, na primjer, kao jedan od začetnika komparativnog mišljenja na slične teme, razvija teoriju po kojoj se u dijelovima Europe s ukorijenjenim franačkim seniorskim sustavom razvijaju trokurijalni, staleški parlamenti, s dosta velikim utjecajem građanstva, pa i seljaštva. S druge strane, u perifernim dijelovima Europe ustaljuju se dvodomni parlamenti u kojima najvažnije odluke donosi gornji dom u kojem sudjeluju aristokrati i visoki crkveni dostojanstvenici. Donji dom u kojemu sudjeluju predstavnici gradova, nižih crkvenih instancija i niže plemstvo uglavnom igra sporednu ulogu u donošenju važnih državnih odluka. Sabor Hrvatsko-slavonskog kraljevstva je jednodoman, vjerojatno zbog uske višestoljetne veze s Ugarskim saborom u čijem su gornjem domu sudjelovali i hrvatski i slavonski magnati.

Definirajući podložnost (*servitude*) kao "pravnu ustanovu" koju bitno karakterizira "gubitak slobode u smislu da su podložni bili obvezni slušati onoga tko je posjedovao njihovo vrijeme i rad" (IX), Bush se uvodno obvezuje analizirati razne oblike moderne podložnosti, njihovo pravno utemeljenje i ekonomsku korist te sintetizirati njihovu bit u epohalnom obzorju. Kao i u radovima o plemstvu, tipološki izlaže mnoštvo oblika podložnosti u Europi od kasnoga srednjeg vijeka do suvremenosti i ulazi, kad je to moguće, u komparativne analize fenomena. Najviše ga zanima kada i gdje prevladavaju određeni njezini oblici, što znače socijalno i ekonomski, kako za gospodare tako i za podložnike. Pri tome naglašava: "Umjesto jednostavnog shvaćanja podložništva kao pravne ustanove, povjesničari i sociolozi trebaju otkriti što je ono značilo u praksi, u osnovi komparativno ustanovljujući faktore odgovorne za način na koji su podložnici bili tretirani i razmjere u kojima su mogli obesmišljavati sustav" (X). Usto, "podložnici ne bi smjeli biti tretirani kao pasivne žrtve gospodara" (X-IX). Nadalje, cilj te knjige, prema piscu, nije samo istražiti "vrste podložnosti već i ustanoviti njihovu ulogu u procesu modernizacije", nudeći "protutežu ideji progresivnosti s kojom se proces modernizacije obično doživljava" (X-IX).

Konkretno, u prvom dijelu knjige, na početnim stranicama, Bush tipološki razgraničava i komparira nekoliko vrsta pravne ovisnosti (*legal bondage*) odnosno podložnosti u najopćenitijem smislu: ropstvo (*slavery*), kmetstvo (*serfdom*), ugovorni rad (*indentured service*), dužničko ropstvo (*debt bondage*) i kažnjeničku podložnost (*penal servitude*). Ove vrste podložnosti se zatim raščlanjuju u posebnim poglavljima i to tako što se uspoređuju njihove ekonomske prednosti i nedostaci u odnosu prema drugim tipovima podložnosti, a osobito prema slobodnoj radnoj snazi te stupnju njihove društvene asimilacije. U drugom dijelu knjige na konkretnim primjerima analizira se bijelo podložništvo u obje Amerike, ropstvo u Novom svijetu, europsko kmetstvo i islamsko ropstvo. U trećem dijelu, uz mnoštvo konkretnih podataka, datuma i statističkih pokazatelja, govori se o ukidanju kmetstva i ropstva u Europi i obje Amerike te preživljavanju nekih oblika podložnosti i nakon razdoblja abolacije. Knjiga je opskrbljena bibliografskim prikazom, bilješkama te kazalom. Najvećim je dijelom napisana na temelju sekundarne literature. U daljnjem ću tekstu, slijedeći Bushevu argumentaciju, prikazati neke od osnovnih obilježja svake od tih pet vrsta podložnosti, a поблиže ću se zadržati na analizi europskoga kmetstva.

Definirajući konceptualno svoje temeljno stajalište, Bush u poglavlju o ropstvu polemizira s tezom Orlanda Pattersona o ropstvu i socijalnoj smrti (*social death*), ističući da rob – iako u pravnom smislu gospodarevo vlasništvo, uskraćen za pravo na obitelj i bilo kakvo vlasništvo – ipak zadržava pravo na život. Društvenim bićem ga u stvarnosti čine i različita druga, običajno stečena prava. Pravo na *peculium*, odnosno na sredstava kojima može otkupiti slobodu, nerijetko i obiteljske veze, pravo na vjeru, ne nužno svojega gospodara; dalje, mogućnost stvaranja vlastite supkulture, uključujući niz tradicijskih praksi i običajno ustaljenih "sloboda" koje gospodari moraju uvažavati da se ne bi suočili s otporom robova, poput krađe, ljenčarenja, usporenog obavljanja poslova, i sl. S obzirom na različita razdoblja i krajeve u kojima je ropstvo udomaćeno – od Kariba gdje afrički robovi stalno pridolaze zbog velikog pomora stanovništva, do Sjeverne Amerike gdje je natalitet crne populacije dovoljan da ograničava potrebe za novim uvozom – robovi ostvaruju svoja raznovrsna i raznolika običajna prava u različitim razmjerima, kao što je i efektivna korist od njih mogla biti različita. Potonjim se Bush bavi u drugom dijelu ove knjige, u kojemu se ekonomsko-socijalnu problematiku potanko razlaže. Po njemu ropstvo, kao izrazito represivan sustav međuljudskih odnosa (određen ponajprije gubitkom osobne časti i nadasve označen nasilnim odvođenjem iz vlastite sredine) mora imati neke regulatorne mehanizme koji ga čine prihvatljivim za sve robove. Najjače takve mehanizme Bush nalazi u oblikovanju njihove vlastite supkulture, a nerijetko i u postojanju mogućnosti oslobođenja od ropstva.

Ugovorni rad pojavljuje se u dvije velike faze. U 17. i 18. stoljeću Europljane (Irce, Engleze, Nijemce itd.) transportira se na Karibe i u Sjevernu Ameriku u privatnim aranžmanima, koji im jamče smještaj i hranu, ali ne i plaću. Nakon što bi odradili dogovoreni rok, naseljava ih se kao slobodne ljude u novoj postojbini. U 19. i 20 stoljeću uglavnom se Azijci i Afrikanci odašilju u razne dijelove svijeta, u ovo doba češće u državnim aranžmanima. Potpisnicima se nudi plaću i novi ugovor nakon isteka prvog, ali se u načelu ne očekuje njihov trajni ostanak u zemlji imigracije. U oba slučaja ugovori se obično potpisuju na tri do pet godina. U prvoj fazi, ugovorni rad se koristi da bi se osiguralo radnu snagu u krajevima u kojima je nije bilo dovoljno, a u drugoj fazi da bi se "uvozom" jeftinije radne snage snizila cijena rada. Ugovorni rad ne osigurava dugoročna rješenja problema radne snage kao što ga ropstvo osigurava, ali ipak ima za posljedicu goleme prekooceanske migracije i zarade. Bush se ne slaže s ustaljenim mišljenjem da je ugovorni rad vrst kratkotrajnog ropstva. Ugovorni radnici ipak se odriču slobode dobrovoljno, biraju stranu zemlju u koju će otići i, općenito, ovaj oblik podložnosti ne rezultira takvim ljudskim poniženjima kao ropstvo.

Dužničko ropstvo je zapravo oblik zalaganja ljudi koji završava vraćanjem duga i kao takav, prema Bushu, predstavlja kreditni sustav mnogih neeuropskih društava. Posebno je u jugoistočnoj Aziji poznata praksa kroničnog zaduživanja pri kojoj se dug prenosi i na obitelj dužnika, kao i na njegove nasljednike u slučaju smrti. U svakom slučaju, pri pokušaju ekonomskog iskorištavanja dužničkog statusa, radnom snagom dužnika upravljaju privatni posrednici koji ljude zadužuju osiguravanjem i plaćanjem putne karte za neku od stranih zemalja i odmah naplaćuju dug u poslodavca ili zadržavaju kontrolu nad dužnicima, namirujući se iz njihovih plaća. Takve radnike posebno traže plantaže Cejlona, Malaje i Burme u 19. stoljeću, ali je dužničko ropstvo poznato i u ostalim dijelovima svijeta. Za razliku od drugih oblika podložnosti, dužničko ropstvo još dugo preživljava u ilegali, budući da je u određenim uvjetima poslovno vrlo isplativo. Općenito, ono se ne doživljava toliko ponižavajućim kao ostali oblici podložnosti jer ga se smatra privremenom nevoljom.

Kažnjički rad je jedini oblik podložnosti koji se pojavljuje isključivo u javnom obliku (za razliku od privatnog), budući da kažnjenci pripadaju državi. Slanje na kažnjički rad može se ponekad smatrati i spasom jer zna biti zamjena za smrtnu kaznu. S druge strane, i za manji prekršaj može biti izrečena kazna preseljenja na drugi kontinent. Imajući na umu neizvjesnost povratka, to je također strašna kazna. Slanje na kažnjički rad ranije je poznat fenomen u vezi s britanskim posjedom Australijom i ruskim Sibiru u 19. stoljeću, ali slični oblici prisile još većih razmjera pojavljuju se i u totalitarnim državama 20. stoljeća (gulazi i koncentracijski logori).

Prema Bushu, postoje dvije vrste kmetstva. Jedno prevladava u Zapadnoj Europi do 1450-ih, a drugo se u iduća tri stoljeća pojavljuje u Srednjoj i Istočnoj Europi kao "novo kmetstvo" (117.). U oba sustava kmetstvo nastaje u tradicionalnim seljačkim europskim društvima i samo donekle može biti smatrano ekstremnim oblikom podložnosti (19.). Europsko kmetstvo, po Bushu, nerazlučivo je od manorijalnog sustava (20.), primarno nastaloj iz tradicije kasnoantičkih latifundija obrađivanih ropskom radnom snagom. Manor je po pravilu trojno podijeljen, tj. na domanijalnu (*demesne*) i selišnu (*tenurial*) zemlju te općinsku (*waste*) (20.). Kmetovi su, općenito govoreći, neslobodni seljaci, ovisni o svojim gospodarima nad kojima ovi imaju i gotovo neograničene sudske ovlasti. Međutim, oni mogu biti i osobno slobodni, a njihova ovisnost određena obvezama koje proistječu iz rada na zemlji u feudalnom vlasništvu. Konkretno, Bush razdvaja dvije vrste kmetova, one osobno vezane za gospodara (*Erbuntertanen*, *Leibeigenen*, *nativi per corpore*) i one vezane za selišta (*Gutsuntertanen*, *Realleibeigenen*, *servi terrae*), a obje vrste se može naći u oba sustava (21., 117.).

Ove prve, *personal serfs*, dalje ću zvati osobni kmetovi, a druge, tzv. *tenurial serfs*, selišni kmetovi. Na Zapadu selišni kmetovi sami sebe često smatraju slobodnim seljacima jer gospodar s njima ne može raspolagati razdvajajući ih od zemlje kojoj pripadaju te nerijetko uživaju više prava nego osobni kmetovi (21). Kmetovi, za razliku od slobodnih seljaka, moraju plaćati dodatne namete kako bi osigurali niz dozvola, od onih za udaju do onih za preseljenje ili odlazak u novo zanimanje, ali i obavljati tlaku. Takvo kmetstvo, dakle, dominira u Zapadnoj Europi u srednjem, a prema Bushu, u Istočnoj Europi u ranom novom vijeku, a neke slične forme seljačkog podložništva postoje i u Indiji, Africi te Latinskoj Americi (19.-20.).

Zapravo je podložnički status kmeta određen time što nije vlasnik zemlje koju obrađuje. Da bi mogao koristiti svoju selišnu zemlju, mora se odreći dijela osobnih sloboda i obvezati na određena podavanja i tlaku. Za razliku od robova, kmetovi su pravno priznati subjekti, koji duguju podavanja, a ponekad čak i vojnu službu preko granica posjeda svojega gospodara (20.).

Društvo u kojemu dominira osobno kmetstvo Bush naziva kmetskim društvom, a ono u kojemu prevladava zakup neslobodnih selišta (*tenurial serfdom*) naziva društvom s kmetovima (22.). U tome društvu oni bez zemlje su slobodni. Osim na zapadu Europe, u Bushovoj istočnoj Europi, selišno kmetstvo je karakterističnije za Češku, Brandenburg i habsburške zemlje (118.). Prema piščevu mišljenju, selišno kmetstvo bi objektivno trebalo biti lakše podnošljivo zbog slobodnijega pravnog statusa kmetova (21.). Osobno kmetstvo, dakle kmetstvo u kojemu vlastelin ima isključivu vlast nad kmetom, prevladava u Poljskoj, Pruskoj, Mecklenburgu, Pomeraniji, Livoniji, Estoniji, Ugarskoj i Rusiji (118.). S razvojem "novoga kmetstva", kada se jako povećavaju kmetske obveze, a napose tlaka na alodijalnoj zemlji, takvo podložništvo postaje vrlo teško podnošljivo. Ono je dodatno otežano vojnom službom u imperijalnim vojnokrajiškim sustavima, ponajčešće na granicama s Osmanskim Carstvom.

Novi kmetovi u oba sustava kmetstva su prvenstveno rezultat prokreacije i migracija, a manje kupnje ljudske radne snage, kao što je to slučaj u sustavima ropstva. Isplativost kmetstva, kao i stupanj podnošljivosti kmetskog položaja različiti su i promjenljivi u raznim dijelovima Europe, ovisno o konkretnim situacijama, npr. o postupanju s kmetovima, količini posjeda koji se dijeli na selišta, razmjeru korištenja tlake za obradu alodija, posredovanju države u odnosima između kmeta i gospodara itd. Naime, ranonovjekovna država se sve češće upleće u odnos kmeta i gospodara. Prosvijećeni vladari upravo u napretku poljodjelstva i boljitku kmeta vide jamstva državne snage i u vojnom i u ekonomskom smislu (23.). U takvim državama vladari urbarima reguliraju odnose između gospodara i kmetova.

Prema Bushu, razdoblja depopulacije utječu na jačanje kmetstva na istoku i na njegovo postupno ukidanje na zapadu Europe.⁷ Granica između tih dviju zona oblikuje se od 1480. do 1650. u srednjoeuropskom prostoru. Nestajanje tlake na zapadu nakon srednjeg vijeka čini kmetstvo već tada podnošljivijim, a agroekonomske odnose u većoj mjeri tržišnima. Uz to, niz seljačkih buna na Zapadu dodatno utječe na dokidanje kmetstva, a niz buna i otpora na Istoku samo pojačava pritisak na kmeta i u biti dodatno učvršćuje kmetstvo i to ponajviše kao "novo kmetstvo" (121.).

Kad je riječ o opstojnosti tradicionalnih seljačkih društava, prema Bushevima riječima, najveću opasnost čini gospodarevo potiskivanje nasljednih kmetskih selišta i njihova zamjena kratkotrajnim zakupima, koja gospodarima daju mogućnost *ad hoc* postupanja sa zakupnicima. Ta politika davanja zemlje u zakup stvara na Zapadu dva tipa društva: ona gdje zemlju zakupljuju

⁷ "Why the west should have responded to the problem of depopulation with a policy of emancipation, while the east resorted to a policy of enserfment, is open to speculation" (119.).

komercijalni farmeri i ona gdje ju zakupljuju slobodni seljaci (25.). Nasuprot tome, opstanak kmetstva na Istoku ipak daje posjedovnu sigurnost vrlo brojnoj kmetskoj populaciji. Napominjem da se, s druge strane, rad bezemljaša iskorištava gotovo bez ograničenja.

Inače, dok kmetstvo na Zapadu Bush elaborira u dijelu jednog poglavlja, kmetstvo na Istoku predmet je njegovih razlaganja u pet ostalih dijelova istog poglavlja: Poljsko Kraljevstvo, Habsburška Monarhija, Češka, Ugarska i Rusko Carstvo. Bitnu razliku između srednjovjekovnog (zapadnog) i novovjekovnog (istočnog) kmetstva Bush vidi u tome što je ovo prvo izraz benevolencije zemljoposjednika koji uzdiže poljske robove u seljake, dopustivši im da drže zemlju, a slobodni seljaci samim podvrgavanjem senioru osiguravaju patronatstvo i svjetovnu i/ili crkvenu zaštitu, što im nadoknađuje gubitak slobode (117.). Odmah moram reći da je to isuviše uopćen i vrlo upitan stav. Dovoljno je podsjetiti se da u karolinškom agrarnom sustavu postoje i mnogobrojni slobodni seljaci koji jednostavno ne uspijevaju opstati u svojem statusu i koji gubitak svojega položaja zasigurno smatraju padom na društvenoj ljestvici, a ne dobitkom. Nadalje, ne treba zaboraviti da je u srednjem vijeku takav "zapadni sustav" uobičajen, a ne sporadičan i na velikom dijelu Busheva Istoka i srednje Europe, barem u onom dijelu koji je u zoni zapadnoga kršćanstva. Nadalje, Bush tvrdi da je na srednjovjekovnom Zapadu širenje i uzmicanje kmetstva tisućljetni, postupan i miran proces, dok je ono na istoku Europe "akt seniorske agresije" te "naglih" i kasnih staleških odluka i vladarskih dekreta, koji su često rezultat njihovih reakcija na brojne seljačke bune od 16. stoljeća nadalje (117.-118.). Prema Bushu, seljačke bune u cijeloj Habsburškoj Monarhiji uvjeravaju vladara i plemstvo da bi kmetstvo trebalo "institucionalizirati" ili primijeniti s većom strogoćom. Tek s nestajanjem osmanske opasnosti Habsburgovci zaključuju da veću ekonomsku korist od kmetova mogu izvući nametanjem restrikcija plemstvu i davanjem većih prava kmetovima, a zatim i vrlo postupnim ukidanjem kmetstva. Spomenuti "nagli" akti i dekreti donose se, prema Bushu, u gotovo stoljetnom razmaku. Počeci su kodifikacije kmetuskog sustava, prema zemljama: Češka 1487. i 1500., Poljska 1496. i 1518., Ugarska 1514., što, moram kritički napomenuti, ipak govori u prilog dugotrajnosti i raznorodnosti procesa koji prethode kodifikacijama. Dakle, prema Bushu, kmetstvo na Zapadu počinje nestajati i slabiti od 1450-ih, dok se na Istoku između 1480. i 1550. godine oblikuje "novo kmetstvo". Prvi akti i dekreti uskraćuju kmetu pravo sudskog priziva mimo vlastelina i zabranjuju mu seljenje, čineći ga time ovisnijim o gospodaru.

Dakle, iz Bushevih riječi proizlazi da je "novo kmetstvo" na Istoku prvenstveno reakcija isprva blažeg i razvojno zaostalog istočnoeuropskog sustava podaništva – sa slobodnijim i lakše opterećenim kmetstvom u graničnim regijama (118.) – na raznovrsne izazove, kao što su dugotrajne pojave regionalne depopulacije, migracije itd. Smatram da je ova teza poprilično pojednostavnjena, a potom i isuviše opterećena uvođenjem povijesno neodrživog reza u strukturalno slične razvojne procese na većem dijelu europskog kontinenta do kraja srednjeg vijeka, dakle i na velikom dijelu Istoka kao i Zapada. Bush to zna i na nekim mjestima izričito ili implicitno kaže (npr. 126., 137.-138., 142.), ali to ipak zanemaruje kad oblikuje općenitije stavove. Naime, dijelovi Istočne Europe do kasnoga srednjeg vijeka nesporno slijede karolinške predloške razvoja kmetstva. Doduše, uočljiv je niz varijacija, ali je to slučaj i na Zapadu. U svakom slučaju, ne može se govoriti o "naglom" uvođenju kmetstva na Istoku jer je "novo kmetstvo" gotovo posvuda u nekom odnosu spram ranijih oblika feudalnog podložništva.

Nadalje, spomenuti fenomen regionalne depopulacije za Busha je ključni faktor promjene odnosa prema kmetstvu i na Istoku i Zapadu. Zapad reagira na depopulaciju, prouzročenu kugom ili kasnosrednjovjekovnim migracijama, odumiranjem kmetstva, dakle emancipacijom kmetova. Zemlju se daje u zakup, a obrađuju je slobodni seljaci ili farmeri. Istok, naprotiv, reagira pojačanim

ukmećivanjem i vezanjem stanovništva za zemlju, a Bush taj proces uočava u prostoru Češke, Poljske i Ugarske. Ipak, moram naglasiti, kako već i sama činjenica da depopulacija ima tako različite konačne učinke na Zapadu i Istoku, upućuje na zaključak da ona nije agens koji potiče promjene već jednostavno konstanta u istočnom i zapadnom slučaju. Mislim da bi uzroke promjena možda trebalo tražiti drugdje.

Metodološki je stoga neprimjeren sljedeći postupak. Bush konstatira da češko plemstvo zbog rješavanja problema depopulacije, prouzročenih kugom i husitskim ratovima, uvodi novi selišni kmetски sustav 1487. te iznova 1500. godine, za razliku od neke vrste osobne ovisnosti, uočljive do tada (137.). To je, prema piscu, najstariji oblik selišnoga kmetstva na Istoku, a prihvatit će ga Šleska, Moravska, Brandenburg i austrijske zemlje. Isti sustav je u Češkoj 1600-ih vrlo blag (139.). Nadalje, konstatira da do 1700. godine, zbog nove depopulacije, zbog Tridesetogodišnjeg rata, isti selišni sustav, koji je uveden kako bi riješio problem depopulacije u prvom slučaju, postaje veoma represivan za kmetove, namećući tlaku i onim kmetovima koji bi u "lakše podnošljivu" selišnom sustavu trebali imati osobnu slobodu (139.). Isti zakonski akt - izvorno nastao s ciljem rješavanja depopulacijske krize krajem 15. stoljeća - u analognoj situaciji dvjestotinjak godina kasnije, kako to Bush kaže, kada ga sami staleži reaktualiziraju da bi izašli iz nove depopulacijske krize, u provedbi više ne udovoljava potrebama istoga tog plemstva pa to plemstvo donosi dodatne zakonske članke, a i praktično se različito ponaša (139.). Dakle, pisac pokušava nametnuti zaključak da se svaka depopulacijska kriza na Istoku razrješuje pojačanim ukmećivanjem podanika, a jasno je i iz njegova izlaganja da su procesi mnogo složeniji.

Ako tome pridodam da, iznova prema Bushu, Ugarska i Poljska reagiraju na depopulaciju upravo obrnuto od Češke, tj. personalnim kmetstvom, onda se depopulacija ili bilo kakve demografske fluktuacije ne mogu uzimati kao povod ikakvih uzročno-posljedičnih promjena u strukturi kmetskog sustava na Istoku, a da se ne uvede još cijeli niz drugih, čak i važnijih, eksplanatornih faktora koji bi objasnili varijaciju. Usto, ovaj češki primjer dodatno svjedoči o uvjetnosti Busheve definicije personalnog i selišnoga kmetstva. U slučaju Poljskog Kraljevstva, kao najvažniji faktori u procesu uvođenja kmetstva (1496., 1518., 1520.-1521.), a time i u mijenjanju naravi odnosa između kmeta i gospodara, preferiraju se sukobi interesa dinastije, aristokracije i sitnog plemstva, tržišno opredjeljenje plemstva poradi velikih zarada ostvarivanih u proizvodnji i trgovini žitom koje vodi povećanju tlake, demografske fluktuacije (često izazvane migracijama!), a pakatkad i vanjskopolitički faktori (125.-134.). Ipak, na kraju poglavlja se za kmetstvo u Poljskom Kraljevstvu u 19. stoljeću konstatira "By now the underpopulation that had brought it into being had gone. In fact, a population explosion was under way ..." (134.).

Depopulacija i demografske fluktuacije uopće pojavljuju se u različitim vremenima i razmjerima u raznim dijelovima istočne Europe. Ona, dakle, ne može biti 'nezavisna varijabla'. Dakle, temeljno Bushevo pitanje, "Zašto Zapad na depopulaciju reagira emancipacijom, a Istok ukmećivanjem?" (119.) trebalo bi možda preformulirati na sljedeći način: "Koji su razlozi održanja kmetstva na Istoku, odnosno njegova nestanka na Zapadu?"

To što je "novo kmetstvo" na Istoku dodatno učvršćeno, vjerojatno ne treba objašnjavati kratkoročnim učincima pravnih odredaba i različitim odgovorima na depopulaciju već cijelim nizom sekularno vrlo promjenljivih okolnosti. Konsolidacija protuosmanske obrane na cijeloj liniji obrane od Hrvatske do Poljske, u nedostatku modernih državnih vojski, nameće potrebu održavanja raznovrsnih feudalnih vojski koje zahtijevaju i novačenje određenog broja kmetova i stalnu opskrbu s vlastelinstava ili pljačkom. U takvoj situaciji golemih ratnih opterećenja i plemstva i podanika, kada su i migracije pojačane, teško da plemstvo može slijediti 'zapadni put' davanja ze-

mlje u zakup i ubiranja novca. Njemu je isplativije osiguravati proizvodnju na svojim posjedima, kada je god to moguće, i dodatno opterećivati svoje kmetove nego kupovati provijant kojemu cijena u čestim ratnim situacijama strahovito raste. Stvaranje sloja zakupnika, koji ne bi ni mogao ni htio preuzeti odgovornost sudjelovanja u obrani, brzo bi ugrozilo inače teško održavanu plemićku poziciju u Krajini. Plemstvu je potrebno usmjeriti što više kmetova na svoje što isplativije, dakle sigurnije, zemlje. U svakom slučaju, ugarsko i hrvatsko-slavonsko plemstvo u 16. stoljeću otvara vrata za ulazak u trgovinu, a s tim u vezi *de facto* ukida tridesetnice, što i kralj mora potvrditi, iako je to protivno njegovim interesima. Na taj način, koristeći se i plemićkim monopolima kao što je pravo prvokupa, plemstvo može zaraditi više nego zakupom svoje zemlje, pod uvjetom da ima dosta kmetova. Ono kasnije pribjegava i zakupu, od kraja 16. stoljeća, u nedostatku gotovine i pri višku zemlje.

Kad je riječ o usponu "novoga kmetstva", potrebno je sustavno istražiti još mnoštvo fenomena, kao što je nepostojanje gradova i građanskih slojeva, odnosno njihova slabost, pomicanje glavnih trgovačkih putova s Mediterana na Atlantik - što marginalizira ove dijelove Europe, učinke više stoljeća osmanskog pritiska, povijesno 'imobilizirajuće' učinke stvaranja vojnokrajiških sustava od Jadrana do Baltika itd. Sve bi to vodilo konstruiranju kudikamo kompleksnijeg istraživačkog modela, koji bi k tome morao uključivati sve najvažnije zemaljske 'varijacije' unutar tako velikog prostora. Takav bi model mogao biti koristan za povijesno iznijansirano istraživanje "novoga kmetstva" na europskom Istoku. Na kraju, kada je o temi knjige riječ, trebalo bi uzeti u obzir i ne tako mali broj ratnih zarobljenika u ropskom statusu, kojih stalno ima u krajinama i koje se također radno iskorištava.

Mada Bush u izlaganju pojedinačnih slučajeva implicitno i kaže da situacija u Poljskoj, Češkoj i drugim istočnim zemljama nije ni u kojem pogledu 'unificirana', u zaključcima on ipak nameće pojednostavnjenu faktorijalnu analizu. To u Bushevoj interpretacijskoj matrici najčešće znači da svaka depopulacijska kriza uključuje pojačano vezivanje kmetova uza zemlju, pojačanu personalnu ovisnost kmeta o vlastelinu, osobito u sudbenom smislu, pretvaranje rustikala (odnosno, selišne zemlje) u alodij i pooštavanje kmetskih radnih obveza. Plemstvo nastoji ostvariti zaradu na tržištu nesmiljeno iskorištavajući rad kmetova.

Jednako je tako upitno uzeti 1514. godinu u Ugarskoj kao početnu godinu "novog kmetstva" (142.). Da podsjetim, tada su ovisni seljaci, nakon sloma Dózsine bune, vezani za zemlju, odnosno zabranjena im je selidba. Taj zakonski akt, kao jedan od temeljnih u nastajanju "novoga kmetstva", ne može imati takvu težinu barem još jedno stoljeće jer upravo u 16. stoljeću u Ugarskom i Hrvatsko-slavonskom Kraljevstvu prisilnih ili usmjerenih migracija ima iznimno mnogo. Sami plemići pritom nastoje na svaki način osigurati kraljevu dozvolu za preseljenja jer im je stalo prebaciti kmetove i sa svojih i s tuđih posjeda na sigurnija zemljišta u unutrašnjosti zemlje, podalje od granice.

Dalje, Bush naglašava da zakonska nemogućnost širenja alodija ponajviše štiti kmetove od pretjerane eksploatacije (147.). Tome bi valjalo dodati da vezivanjem kmetova za zemlju u 16. stoljeću samo ponegdje počinje jača eksploatacija njihova rada jer preseljeni kmetovi generalno dobivaju porezne olakšice od svojih vlastelina (meni su poznate i one do 12 godina), što Bush dovoljno ne naglašava, ali uviđa da su oni koji ostaju na starim staništima i dalje relativno dobro "zaštićeni" urbarijalnim odredbama (147.), koje dijelom potječu iz srednjega vijeka. Nadalje, moram naglasiti da je u pograničnim krajevima pojačana radna renta na krajiškim utvrđenjima ipak donekle olakšana gotovo svakogodišnjim izglasavanjem oslobađanja od plaćanja dike. Dalje, kad god je to moguće, a posebno prema kraju 16. stoljeća, vlastela sve više izdaju alodijalnu zemlju u

zakup, ne bi li osigurali čistu zaradu, i to posebno u manje naseljenim krajevima, dakle djelomično ipak slijedeći zapadni princip. Bush, dakle, često i uviđa cijeli niz fenomena na Istoku koji 'odstupaju' od sheme, ali ipak ne nudi zadovoljavajuću interpretaciju.

Kao specifičan oblik kmetstva Bush razmatra i situaciju u Ruskom Carstvu. Iako je kmetstvo i tu institucionalizirano ukidanjem seljenja, doduše znatno kasnije nego u Srednjoj Europi, specifičnost je u tome što je kmetstvo personalno, ali je zemlja kmetska, što povlači za sobom činjenicu da su kmetovi eksploatirani za novac, a ne za rad. Ta situacija mijenja se tek krajem 18. stoljeća s povećanjem alodija. Nadalje, u Rusiji dugo opstaju nasljedni robovi, a zemlja najčešće pripada seoskoj općini i dodjeljivana je ovisno o potrebama obitelji. Tu je još i veliki broj carskih, odnosno državnih seljaka koji ne pripadaju feudalcu. U doba Katarine Velike, koja uzima velike površine crkvene zemlje, njihov udio raste na 50% ukupne populacije. Dalje, najviše ruskih kmetova živi na velikim posjedima u odsutnosti svojega gospodara, a sporove rješava seosko vijeće koje se sastoji od kućnih starijina. Feudalac nameće obveze, ali ih na pojedine kmetove raspodjeljuje seoska općina. Sve u svemu, rusko kmetstvo stvara dojam o mnogo manjoj represivnosti.

Osim kmetstva, Bush istražuje i islamsko ropstvo. Sam koncept islamskog ropstva dvojben je i različito tumačen u stručnoj literaturi. Bush ga shvaća kao sustav osobne neslobode u pravnom smislu, koji pogađa sve društvene slojeve. To je sustav u kojemu su *a priori* svi podanici sultana zapravo njegovi robovi, mada taj pojam ne treba shvaćati u europskom smislu. Kako je cijela ta problematika vrlo daleko od one koju prikazujem, ne bih se dalje upuštala u taj fenomen.

Dakle, iako se u načelu može uputiti niz primjedbi Bushevim izvođenjima, ostaje neprijepornom činjenica da je ovim pokušajem sinteze osiguran komparativan uvid u niz činjenica i procesa ustroja i razvoja kmetstva u Europi. Bush daje pregled niza pravnih akata kojima se uređuje odnos gospodara i podanika, posebno u istočnoeuropskim zemljama. U ovom dijelu knjige ponajviše dolaze do izražaja i njegova specifična znanja o funkcioniranju europskog plemstva koja dodatno obogaćuju argumentaciju. Nadalje, kmetstvo se stavlja u odnos s drugim oblicima podložnosti čija masovnost, ali i okrutnost, nužno relativiziraju represivnost s kojom se kmetstvo obično doživljava.

Knjiga, dakle, iz specifičnoga kuta gledanja, pruža uvid u razvoj modernih ekonomija koje redom počivaju na surovoj eksploataciji golemog broja podložnika bilo u smislu kratkoročnog ili dugoročnog ropstva i kmetstva te drugih spomenutih oblika eksploatacije. Bush na konkretnim primjerima razmatra koliko je svaki od ovih oblika podložnosti ekonomski iskoristiv, na koji način podložnici mogu izbjeći posao i s kojim problemima se suočavaju vlasnici odnosno poduzetnici, tražeći primjeren oblik iskorištavanja radne snage. Drugim riječima, analizira se odnos ponude i potražnje na globalnom tržištu radne snage u ranom novom vijeku, gdje su dijelom voljno, a dijelom nevoljno, milijuni ljudi preseljavani u druge dijelove svijeta kako bi prodali ili besplatno ustupili svoj rad. U Busha, iako u emocionalno suzdržanom diskursu, sasvim jasno dolazi do izražaja implicitna kritika navodnog progresa s kojim se u cijelome svijetu doživljava proces modernizacije ekonomija.

Nataša Štefanec

Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 44, Zadar, 2002., 298 str.

U novom, 44. svesku *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* za 2002. godinu objavljeni su većinom izvorni znanstveni radovi uz nešto manje stručnih i preglednih radova, te na kraju ocjene i prikazi novijih knjiga, zbornika i časopisa.